

**«ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

17-18 қазан, 2019 жыл

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«НАСЛЕДИЯ ХОДЖА АХМЕДА ЯСАВИ И ТУРКЕСТАН»**

17-18 октября, 2019 года

**MATERIALS
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
"HERITAGE OF HODJA AHMET YASSAWI AND TURKESTAN"**

17-18 october, 2019 year

С.З.Айтбай
«Отырар мемлекеттік археологиялық
қорық-мұражайы» РМҚК
«Этнография, әдебиет және мәдени-
көпшілік іс-шаралар» бөлімінің аға
ғылыми қызметкері

ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ АҚЖАН ӘЛ-МАШАНИ

«Біз өз тарихымызды өзгелер тұрмақ өзімізге де толық таныта алмай келе жатқан халықпыз. Зерттемесек, жазбасақ, жарияламасақ кім не деп таниды» деген тәуелсіз еліміздің тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың сөзі біздерге ой тастайды. Қазір Тәуелсіздіктің арқасында бабалар мұрасымен табысып, танысып жатырмыз. Біздің әдебиетіміз бен мәдениетіміздің, әдет-ғұрпымыздың тарихы тым теренде жатыр. Қазақ жерінде Отырар, Түркістан, Жент, Сығанақ, Баршынкент, Исфиджаб-Сайрам, Тараз, Баласағұн секілді үлкенді-кішілі мәдени, ғылыми, рухани орталықтар болды. Соның ішінде тек бір ғана Отырарды сөз етсек, ол әлем мәдениетіне өзіндік үлес қосқан Әбу Насыр әл-Фараби секілді үлкен парасат иесін берді.

Қазақстанда Әбу Насыр әл-Фараби мұраларын аудару, зерттеу, насихаттау жұмыстары мен әрекеттері ХХ ғасырдың 60-70 жылдарынан басталып, Қазақстан фарабитанудың әлемдегі ең үлкен орталықтарының біріне айналды. Қазақстандық фарабитанудың басында, негізгі ұйытқысы, мұраларын тұңғыш іздеуші, аударушы, мәселені көтеругі ретінде А.Машани есімі аталса, ал 1968 жылы ҚазКСР ҒА Философия және құқық институтында «Әл-Фараби мұраларын зерттейтін шығармашылық топ» құрылды, топты ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, философия ғылымдарының докторы, профессор А.Х. Қасымжанов үйлестірді. [1. 231 б.]

Әбу Насыр әл-Фарабидің өмірі мен энциклопедиялық ғылыми мұрасы, рухани әлемі оның көзі тірі кезінде-ақ сол заман ғалымдарының назарын өзіне аударып бастаған. Фараби өмірден өткеннен кейін бұл зерттеулер бүгінде әлемнің алуан тілде жазатын ғалымдар шығармаларымен толығып, «Фарабитану» атты тұтас бір ғылым саласына айналды. Фарабитануды құрайтын сол мұраны шартты түрде бес топқа жіктеуге болады. Бірінші топқа ортағасырлық араб, парсы ғалымдарының жазбалары кіреді. Екінші топқа фарабитанудың тағы бір үлкен саласын ХІХ-ХХ ғғ. Мысыр, Сирия, Ливан, Иран және Ауғанстан ғалымдары толықтырды. Фарабитанудағы үшінші топты батыс авторлары құрайды. Бұл саладағы Фараби мұрасына қызығушылық ХV ғасырдан басталады. Ал, төртінші топқа патшалық Ресей және кеңес заманындағы шығыстанушылар жатса, бесіншісіне түркітілдес халықтар ғалымдарының еңбектерін жатқызуға болады.

Қазақстандық фарабитанушылардың отандық фарабитануға қосқан үлесіне тоқталатын болсақ, белгілі фарабитанушылардың бастауымен әл-Фарабидің еңбектері қазақ және орыс тілдерінде жарық көрді. А.Х.Қасымжанов үйлестірген «Философия тарихы және Қазақстандағы қоғамдық-саяси ойлар» бөлімі жанынан құрылған шығармашылық топта И.О.Мұхаммед (Иран), Еуропа тілдерінің маманы Б.Я. Оперович, шығыс математикасының маманы А.Қ. Көбесов, арабтанушылар А.С. Иванов, К.Х.Таджикова, Н. Караев сынды ғалымдар болды, сонымен қатар мәскеулік арабтанушылар Б.Г. Гафуров және А.В. Сагадеевпен байланыстар орнатылды. Осы ғылыми шығармашылық топтың арқасында ұлы ғұлама, философ әл-Фарабидің шығармашылығымен, қолжазбаларымен мұқият танысуға зерделі зерттеулер басталып кетті. Өткен ғасырдың соңғы ширегінде А.Ж. Машанов, А.Х. Қасымжанов, М.Б. Бурабаев, Ә.Б. Дербісалиев, Қ.Б. Жарықбаев, Ә. Нысанбаев, Г.Шаймұханбетов, С.Сатыбековалардың еңбектері қазақстандық фарабитану кеңістігін ұлғайта түсті. [2. 142 б.] Алғаш рет әл-Фарабидің «Философиялық трактаттары», «Әлеуметтік-этикалық трактаттары», «Логикалық трактаттары», «Математикалық трактаттары», сондай-ақ «Птоломейдің «Алмагестіне» түсініктеме» атты мирастары қазақ-орыс тілдерінде жарық көрді.

1970 жылдары кеңестік қоғамның академиялық ортасында әл-Фарабидің (870-950) философиялық мұрасына ерекше қызығушылық пайда болды. Бір қарағанда, осы бір асыл мұра Орталық Азиядағы ойшылдың отанында, сондай-ақ, Ресей мен бүкіл Кеңес Одағында зиялылар қауымына енді ғана белгілі бола бастаған немесе ежелден беймәлім сияқты көрінді. Бұл қызығушылық белгілі бір дәрежеде Ресейде білім алған және академиялық шыңдалудан өткен ортаазиялық философтардың өз өмірлерінің зияткерлік келбетін жасауға деген ұмтылысынан туындады. 1970 жылы Алматыда әл-

Фарабидің таңдамалы философиялық трактаттары үзінділерінің аудармасы жасалды, одан кейін математика, әлеуметтік-этикалық мәселелер, логика бойынша трактаттарының үзінділері жарыққа шықты. Бұдан әрі кеңестік идеологияның қағидаларына сәйкес жасалған философия тарихына әл-Фарабидің қосқан үлесін қорытуға арналған еңбектер пайда бола бастады.

Қазақстанда әл-Фараби есімі ХХ ғасырдың 70-жылдары бүгінгі Қазақстанның аумағында алдымен, әл-Фараби ғұмырнаамашыларының ІХ-Х ғасырларда айрықша танымал болды. Бұл, ең орналасқан Фарабты оның отаны деп санауына байланысты еді. Әл-Фараби еңбектерін қазақ-орыс тіліне аудару үшін белсенді жұмыстар жүргізілді. Оның мұрасына арналған көптеген мақалалар мен бірқатар көркем шығармалар жазылды, оның есімімен көшелер мен ғылыми орталықтар аталды. Алайда жетпісінші жылдардан кейін осы ойшылдың мұрасын зерттеу қандай да бір жаңа маңызды жаңашылдыққа әкелген жоқ. Оның үстіне жетпісінші жылдары жасалған еңбектер ат төбеліндей философтар мен шығыстанушыларға ғана түсінікті болды және тарих, философия бойынша жалпы білім беретін курстарға қажетті көлемде енгізілген жоқ. Әл-Фараби мұрасына кеңестік гуманитарлық ғылымның саяси-тәрбиелік аясында алғашқы қатарға оның әлеуметтік көзқарастары шығарылды. Олар негізінен жалпы «әлем бейнесінен» алшақтықпен түсіндірілді.

70-жылдардағы кеңестік ғылымдағы әл-Фараби еңбектеріне қызығушылық біраз жыл өткеннен кейін ғана қайта жанданды. Ал, енді әл-Фарабиді зерттеушілердің басында Ақжан әл-Машани тұрды десек, оның есімін біреу білсе, біреу біле бермейді. Ғылыми орталықтардың сала мамандары, зиялы қауым өкілдері, ғалымдар, студенттер болмаса, жалпы көпшілік қауым, кейінгі жастарымыз жете танымайды. Жалпы қарапайым халыққа ғұламаны таныту үшін тек ғылыми еңбектер жасау жеткіліксіз. Сондықтан да, Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машани жайлы жазу, зерделеп-зерттеу арқылы болашақ ұрпаққа дәріптеу мақсатында насихат жұмыстарын ауқымды түрде жүргізу қажет деп санаймыз.

Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машани – Әбу Насыр әл-Фарабиді қазақ деп танытқан, алғаш рет Ұлы Бабаның Дамаскідегі қабірін тауып, мінәжат еткен қазақ ғалымы. Ол кіндік Азияда фарабитанудың атасы атанып, әлемдегі екінші ұстазды киелі Отырардан шыққан қыпшақ тумасы екендігін дәлелдеп, он бір ғасырдан соң ұрпағымен қауыштырып, баба мұрасын жан-жақты зерттеп, фарабитанудың көпірін тұрғызды. Әл-Машани Әл-Фараби мен Абайдың арасындағы рухани байланысты ашып, қазақ халқының мыңжылдық мәдени тарихының желісі – «Әл-Фараби және Абай» зерттеуін берген, жер ғылымының жаңа саласы – Геомеханиканың негізін салушы, қазақ фантастика жанрының алғаш қазығын қаққан ғалым.

Ақжан әл-Машани Жақсыбекұлы 1906 жылы 2 қарашада қазіргі Қарағанды облысы Қарқаралы ауданы Нұркен аулында, бұрын «Жамантайдың Қарақуысы» деген жерде дүниеге келген. Ол - Жер ғылымының жаңа саласы геомеханиканың негізін салушы, әрі отызға тарта ғалымдар тәрбиелеп, оның Қазақстандағы мектебін қалыптастырушысы. Сонымен қатар, ғылыми-көпшілік, фантастикалық тақырыбындағы туындылары мен қазақ әдебиетінде сол жанрдың негізін салушы классигі іспетінде танылады. Әл-Машанидің геомеханика саласындағы зерттеуі, оның 1943 жылы геология-минералогия ғылымының кандидаттық және 1946 жылы докторлық диссертациясын қорғауға негіз болып еді. Ол 1946 жылы жаңадан құрылған Қазақ Ұлттық ғылым академиясының құрылтайшысы, алғашқы мүше корреспондентінің бірі, Қазақ ССР ғылымына еңбек сіңірген қайраткер. Ақжан әл-Машани 300-ден астам ғылыми, әдеби еңбектер, әсіресе, Фарабитану еңбектерін жазды.

Егер әл-Машанидің мамандығы бойынша атқарған қызметіне қоса жарты ғасырға жуық жетекшілік еткен «Маркшейдерлік іс» кафедра жұмысы мен ұстаздығын ескерсек, бір адамға жетіп артылар азаматтық міндет бұл. Осындай жұмыстардың арасынан әл-Фарабиді ашуға, баба мұрасын зерттеуге қажет уақыт пен күш-жігердің көзін табу үшін тек Ақжан Машани болып жаратылу керек еді.

Әл-Фараби еңбегі шетел кітапханаларынан табылып қалар деген үмітпен ол Берлин, Лисабон, Париж, Каир, Мадрид қалаларына хат жолдайды. Мұның алдында Москва, Ленинград кітапханаларынан табылған баба жайлы аздаған мағлұмат пен деректердің ішінде шетелдерден алынған неміс тіліндегі екі, ағылшын және түрік тілдеріндегі бір-бірден табылған әл-Фараби еңбектерінің төрт библиографиялық тізімі шетел кітапханаларынан баба мұрасының көшірмесін сұратып алуға түрткі болады. Сөйтіп, Ақжан ағаның қолында 1958-60 жылдары әл-Фарабидің оншақты шығармасы және оның еңбегін зерттеушілердің дүниелері болып еді. Осы деректер Ақжан

аға Қаныш Сәтбаев атына жазылған анықтама өтініште әл-Фараби мұрасын зерттеу қажеттігінің дәлеліне айналып, президент Қ.Сәтбаевтың «орындалсын» деген бұрыштамасы Машани көңілін тасытқан алғашқы қолдау алған тарихи оқиғаға айналып еді. Сөйтіп, 1943 жылдан соң 1960 жылдың көрсеткенін 15-де ғылым ордасы ғимаратын жаңғыртқан әл-Фараби есімі екінші рет аталған. А. Машанидің XX ғасырдың 1961 жылдың басында-ақ әл-Фарабидің Отырардан шыққан қазақ перзенті екендігін бұлтартпас дәлелдерін ҚР ҰҒА Хабаршысында жариялады. [3. 105-106 б.] Бұған қоса, 1962 жылы А. Машани әл-Фарабидің философия үйренушілерге бағышталған 9 трактатын қазақ тіліне аудартып және суретімен «Білім және еңбек» журналына жариялатып, тұңғыш рет ұрпағымен қауыштырды. [4. 4 б.]

«Әл-Фараби көпірі» жинағындағы ғылыми-танымдық мақалалармен танысқан оқушы дүниежүзілік екінші ұстаз атанған ұлы бабасының ғылыми өсу жолымен жалғастырар көпірді сезінері талассыз. Демек, Ақжан әл-Машани ұлы бабаны ұрпағымен жалғастырар «әл-Фараби көпірі» болып қала бермек. [5. 5-20 б.]

Дегенмен де, тілшілерге берген бір сұхбатында профессор Абдраман Шампиден былай дейді: «2006 жылы ғалым А.Машанидің 100 жылдық тойы ЮНЕСКО-ның айтулы күнтізбесіне енгені туралы және сол мерейтойдың 2007 жылға белгіленген тұрғысындағы алғашқы ақпарат маған жолданды. Алайда бұл жөнінен Қазақстанда ауқымды шаралар жасала қоймады. Соның салдарынан Ақжан Машаниді жұртшылық жете танымайтындай болып ұғылатынын байқадым. Ақжан Машанидің еңбектері тек әл-Фараби емес, тек рухани тақырып емес, ғылыми-техникалық салада да ашқан жаңалықтары, зерттеулері қаншама десеніңші! Тіпті, бүкіл Қазақстанда Ақжан Машани тұтасына тенесерліктей ұлы ғалымдар кем де кем. Тіпті руханият пен ғылыми техниканы қатар менгеріп, шет жұртқа дейін танымал болған ондай тұлға жоқ десем сөзім жансақ бола қоймас. Машани еңбектері дәл бүгінгі заманда дінтанудың, ғылымтанудың өзегі деп білемін. Солай болса да, абайтану, фарабитану, секілді машанитану пәндері оқу орындарына енгізілмеген еді. Тіпті, Ақжан Машаниға лайықты монументальді ескерткіш те жасалмады. Білім және ғылым министрлігі машанитану оқулықтарын жаздырып, оқу бағдарламаларына енгізетін болса, мұның пайдасы қанша зор екені айтпасак та түсінікті болар».

Ғалым Ш. Абдраманның зерттеулеріне сүйеніп, пікірлерін қолдай отырып, Ақжан Жаксыбекұлы әл-Машани туралы, оның еңбектері жайында жұртшылыққа танытып, насихаттауды мақсат еттім. Сондай-ақ, көптеген фарабитанушы ғалымдарымыз әл-Фараби еңбектерін тереннен зерттеп, жарыққа шығаруға өз үлестерін қосуда. Фараби шығармашылығы әлі толықтай зерттеліп бола қойған жоқ. Десек те, қазіргі уақытта оның мұраларын зерттеу жаңа зерттеулік сатыға көтерілді, оны іске асыруға әл-Фараби еңбектерін зерттеудегі ғылыми әдебиеттердің молшылығы және ұлғайған деректемелік қорлар мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әл-Фараби және заманауи Қазақстан философиясы. –Алматы. -2012. - 231 б.
2. Әбу Насыр әл-Фараби (870-950): библиографиялық көрсеткіш. –Алматы. -2012. -142 б.
3. Машанов А. Әл-Фараби еңбектері туралы. //Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы. - 1961. -№5. -105-106 б.
4. Машанов А. Әбу Насыр әл-Фараби еңбегі алғашқы рет қазақ тілінде. //Білім және еңбек. - 1962. -№1. -4 б.
5. Абдраман Ш. Машани А. Әл-Фараби көпірі. -Алматы, 2005. -5-20 б.

<i>Ч.Ж.Умуркулова.</i> Эпос «Манас» – духовная культура кыргызского народа (на примере обычая бракосочетания).....	164
<i>А.С.Муканова.</i> Мемлекет және қоғам қайраткері Иса Токтыбаевтың мәдени-ағартушылық қызметі.....	167
<i>Д.С.Арынова.</i> Қарпық батыр.....	169
<i>С.З.Айтбай.</i> Әл-Фараби мұраларының зерттелу мәселелері және Ақжан Әл-машани.....	173
<i>Т.Б.Оразов, А.Бейсенова.</i> Алаштын ардақтысы-Абылай хан.....	176
<i>Б.Қ.Рысбаев.</i> Ұлан даланың ұлы перзенттері.....	181
<i>А.У.Мирзабекова.</i> Екінші мыңжылдықтың тұлғасы.....	184

VI. СЕКЦИЯ. ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ МУЗЕЙ ІСІ

<i>М. Елеуов, Д. Талиев, С. Есенов, А. Молдахмет.</i> Ежелгі Күлтөбе қаласы мен Мыңтөбе қорымында 2017-2018 жылдары жүргізілген зерттеу жұмыстары.....	188
<i>Г.И.Темирбаева.</i> Национальный историко-археологический музейный комплекс Сулайман – ТОО.....	194
<i>В.Э.Анарбекова.</i> Историческое значения мемориального музея М.В.Фрунзе.....	197
<i>М.Қ.Тұяқбаев</i> Әзірет Сұлтан кесенесінен алып кетілген жәдігерлер.....	200
<i>С.С.Хасенов.</i> Әулие Ырғызбай Досханаұлының өмірдерегі мен мәдени-тарихи кешендері.....	209
<i>Т.Н.Тойбаев, Ж.Құрбанәлі.</i> Мәдени мұраны сақтау және насихаттаудағы қорық-музейдің рөлі.....	213
<i>Н.Әшірбекова.</i> Жәдігерлердегі өрнекті жазбалар.....	217
<i>Н.Әшірбекова, Ж. Л.С.Нуркеева</i> Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған сұлтан мұрасы.....	219
<i>Г. Қаримолдақызы.</i> Зергердің асыл мұрасы.....	222
<i>Д.Қ. Зікірия, Ж. Құрбанәлі.</i> Заманауи музей ісіндегі даму мен озық тәжірибелер (ҚХР және Түркия Республикасының музей ісіндегі жетістіктері бойынша).....	225
<i>Б.Байболов.</i> Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі үлкен Ақсарай бөлмесін музейлендіру мәселесі.....	330
<i>К.Асетова.</i> Кесенеге көрік берген есіктер.....	235
<i>Ә.М.Егеубаева.</i> Музей қорындағы археологиялық моншақтардың түрлері мен жасалу жолдары.....	239
<i>А.Үркінбаева, И.Джаллиева.</i> Ұлттық құндылықтарды сақтау мен насихаттаудағы музейдің рөлі.....	242
<i>Т.М.Жолдасов.</i> Темуридтер мемлекетінде күміс ақшалардың салмақ және сынам стандарттары мен олардың беттеріне үстінен қайта шекімелер (надчекан) түсіру үрдісі.....	245
<i>Н.Ермашова.</i> Отырар өңірінің көне шыны жәдігерлері.....	249